

KİTAP TANITIMI / BOOK REVIEW:

KELÂMDA NEDENSELLİK: İLK DÖNEM KELÂMCILARINDA TABİAT VE İNSAN

“Demir, Osman. *Kelâmda Nedensellik: İlk Dönem Kelâmcılarında Tabiat ve İnsan*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2015, 320 s.”

Ahmet AYTEP

Arş. Gör., İstanbul 29 Mayıs Ü.

aytepahmet@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-8508-0067>

Mevcûdatın yapısında ne var? Değişimin faili kimdir ya da nedir? Âlemdeki işleyiş nasıl sağlanmaktadır? Aynı sebepler zorunlu olarak aynı sonuçları mı doğurur? İnsan ile fiilleri arasındaki ilişkinin mahiyeti nedir? İnsan, fiilleri üzerinde ne kadar etkilidir?

Bu ve benzeri sorulara İslâm düşüncesinde farklı âlimler tarafından verilen cevaplar üç grupta toplanabilir: (1) Varlık ile olaylar arasındaki sebep-sonuç ilişkisini hiçbir surette kabul etmeyenler, (2) söz konusu ilişkiyi kabul eden ve bunun *zorunlu* olduğunu iddia edenler, (3) söz konusu ilişkiyi kabul etmekle birlikte bunun *zorunsuz* olduğunu söyleyenler. Kelâmcıların çoğunluğu bu son gruba dâhildir ve İslam düşüncesindeki hâkim görüş de budur. Ne var ki son dönemde Türkiye’de kelâmcılar özelinde nedensellik olgusunu ele alan çalışmalar özellikle Gazzâlî (ö. 505/1111) gibi belli bir şahıs ya da mucize gibi muayyen bir kavram merkezli kalmaktadır.¹ Halbuki sonraki dönem İslâm düşüncesini ve bilimini derinden etkileyen ilk dönem kelâmcılarının tabiat telakkilerinin ortaya konması da büyük önem arz etmektedir. Özellikle de, günümüzdeki anlamıyla pozitivist, maddeci, mekanik bir bilimin niçin İslâm dünyasında esaslı bir yer edinemediği sorusunun muhtemel cevaplarından birisi, böyle bir araştırma ile ortaya koyulabilecektir.

¹ Yusuf Okşar tarafından “İslam Kelâmında Nedensellik ve Adetullah” başlıklı bir yüksek lisans tezi yapılmış olsa da, bu tezde, nedensellik olgusunun araştırılması tam anlamıyla kelâmcılar odaklı olarak yapılmamış, ilk dönem kelâmcılarına atıfta bulunulmakla birlikte daha çok Gazzâlî merkezli olarak âdetullah ve mucizenin imkânı bağlamında ele alınmış, ayrıntılara girilmemiştir.

Doç. Dr. Osman Demir tarafından kaleme alınan *Kelâmda Nedensellik: İlk Dönem Kelâmcılarında Tabiat ve İnsan* başlıklı çalışma bu ihtiyaca büyük ölçüde cevap verir niteliktedir. Demir, çalışmalarını daha çok fizik teorileri, sebeplilik problemi, kelâm atomculuğu, din-bilim ilişkisi, Mu'tezile'de insan psikolojisi ve modern çağın inanç problemleri etrafında sürdürmektedir. Bu kitap da, yazarın "İlk Dönem Kelâmcılarında Sebep-Sonuç İlişkisi" başlığıyla 2006 yılında tamamladığı doktora çalışmasının geliştirilmiş halidir. Kitapta, ilk dönem (yani Gazzâlî öncesi) kelâmcılarının, varlık ile eşya arasındaki ilişkinin mahiyetine dair geliştirdikleri teoriler üzerinden insana ve tabiata bakışları ortaya konulmaya çalışılmaktadır.

Eserde, nedensellik olgusu "Allah-âlem İlişkisinde Nedensellik", "Alemin Yapısı ve İşleyişinde Nedensellik" ve "İnsan Fiillerinde Nedensellik" ana başlıkları altında ele alınmaktadır. Birinci bölümde "âlem" ibaresi, Allah'tan başka her şeyi (mâsivallah) ifade edecek şekilde mutlak olarak kullanılmakta, ikinci bölümün başlığındaki "Âlem" ibaresinin haricî (insan dışındaki) varlığın mevzuu (tabiat) anlamında kullanıldığı anlaşılmaktadır. Esasında bir yönüyle insan da haricî bir varlık olmakla birlikte, fiilleri cihetiyle üçüncü bölümde ele alınmıştır. Demir'in, nedenselliği "metafizik nedensellik" ve "empirik nedensellik" şeklinde iki boyutlu olarak tasavvur ettiği (s. 24), birinci ve üçüncü bölümleri metafizik nedensellik, ikinci bölümü ise empirik nedensellik düzleminde ele aldığı anlaşılmaktadır.

İslâm düşüncesinde, ezeli olan ile yaratılmış olan arasındaki ilişkinin nasıl sağlandığı önemli bir sorudur. Zira bu soruya verilecek cevaplar aynı zamanda yaratılmış olanın (tabiat) nasıl telakki edileceğini tayin edecek, dolayısıyla inançtan tecrübî ilimlere kadar geniş bir alanı etkileyecektir. Demir, birinci bölümde bu meseleyi ele almakta, "Allah'ın âlemle ilişkisini sıfatları aracılığıyla kurduğunu" (s. 40) belirttikten sonra, Sünnî kelâmcıların Allah-âlem ilişkisini temellendirirken ilim, irade ve kudret sıfatlarını vurgulamalarından yola çıkarak bu sıfatlar ve onların taallukâtı üzerinde durmaktadır. Böylece ileride sunulacak teorilerin arka planındaki temel ilkeleri ortaya koymayı hedeflemektedir.

Allah-âlem ilişkisinin kelâmcılar nezdinde nasıl açıklandığı, ilahi sıfatlar üzerinden ortaya konulduktan sonra da, âlemin kendi içindeki nedensellik bir sorun olmaya devam etmektedir. Kitabın en hacimli kısmı olan ikinci bölümde bu sorun ele alınmaktadır. Konu hakkında geliştirilen teorilerin ortaya çıkışı, genel özellikleri, teoriye karşı çıkanlar ve bazen de kaynakları üzerinde durulmaktadır. Âlemdeki nedensellik iki katmanlı olarak tasavvur edilmektedir: Âlemin yapısındaki nedensellik ve âlemin işleyişindeki nedensellik. "Âlemin Yapısındaki Nedensellik" alt başlığında, konuyla ilgili ortaya atılan atom, tabiat, araz ve cisim teorilerinden; "Âlemin İşleyişinde Nedensellik" alt başlığında ise âdet, kümûn-zuhûr, i'timad ve fenâ-bekâ teorilerinden ayrıntılı bir şekilde bahsedilmektedir.

Belki bir mülâhaza olarak belirtmek gerekir ki bu bölümde konuların sunulmuş düzeninde bir aksaklık göze çarpmaktadır. Âlemin "yapısı" ile "işleyişi" birbirinden bağımsız değildir. Dolayısıyla âlemdeki nedensellik anlatılırken, âlemin yapısı hakkındaki teoriler ile işleyişi hakkındaki teorilerin müstakil başlıklar altında ele alınması, bu zorunlu irtibatın kurulmasını zorlaştırmış, bazı

tekrarlara ve bir takım noktalarda kapalılıkların oluşmasına sebebiyet vermiştir. Sözelimi, âlemin işleyişiyle ilgili teorilerde Nazzam'a (ö. 231/845) biri kümün-zuhûr, diğeri i'timad teorisinde olmak üzere iki kere teori nispet edilmiş ve bu nispetlerin zıtlık doğurup doğurmayacağı sorusu dikkate alınmamıştır. Halbuki mezkûr iki teori "Âlemin Yapısında Nedensellik" alt başlığında Nazzam'ın tabiat teorisine birlikte işlenebilirdi. Yine atom teorisine ile âdet teorisine ve fenâ-bekâ teorisine, tabiat teorisine ile kümün-zuhur ve i'timad teorilerine tek başlık altında birlikte işlenerek teoriler arasındaki sıkı irtibat vurgulanabilirdi.

Âlemin kendi içindeki nedenselliğinin bir boyutunu da insan fiilleri oluşturmaktadır. Yazar tarafından da işaret edildiği üzere, esasında İslâm düşüncesinde nedensellik konusunda yapılan ilk tartışmalar insan fiilleri alanında ortaya çıkmıştır (s. 217). Demir, üçüncü ve son bölümde bu konuyu ele almakta ve bu konuda ortaya atılan görüşleri nedenselliği merkeze alarak özgün bir taksime tabi tutmaktadır: "Cebr" ve "tefviz" görüşlerini "İnsan Fiillerinde *Doğrudan* Nedensellik", "tevlid" ve "kesb" teorilerini de "İnsan Fiillerinde *Dolaylı* Nedensellik" alt başlıklarında ele almaktadır.

İlk dönem kelâmcıları, kelâm ilminde ele alınan Allah'ın varlığı ve Hz. Muhammed'in (as) peygamberliği gibi İslâm itikadında sâbit ve celî olan esasları "celîlü'l-kelâm", bu esasları temellendirmede kullanılan mesele ve kavramları da "dakîku'l-kelâm" olarak tavsif etmişlerdir. Dakîku'l-kelâmı oluşturan meselelerin önemli bir kısmı pozitif bilimlerle doğrudan irtibatlı olmakla birlikte, bazı çağdaş düşünürlerin iddia ettiği gibi hiçbir zaman celîlü'l-kelâm ile dakîku'l-kelâm arasında keskin bir ayrıma gidilmemiş, tabiiyyât bahisleri ilâhiyyât bahislerini sürekli destekleyecek şekilde aradaki sağlam irtibat kurulmuş ve korunmuştur.² Bu açıdan bakıldığında Demir'in Sonuç bölümünde, nedensellik etrafında cereyan eden tartışmaların, aynı zamanda Müslümanların ilk bilimsel kavram tartışmalarına imkân hazırladığını vurgulaması (s. 294) ve "ilk dönem kelâmında nedensellik problemi öncelikle insan fiilleri alanında başlamış, daha sonra tabiat olaylarının izahı için bir yöntem haline gelmiştir" (s. 293) şeklinde bir yargıda bulunması isabetli olmuştur.

Son olarak, İslâm düşüncesinde ana çizgi olan bazı görüşlere yapılan vurguların zayıf kaldığını, ayrıca kimi yerlerde tasvirî bir anlatım izlenmesinin okuyucuda hafif bir donukluk hissi yarattığını belirtmek gerekir. Buna rağmen, Demir'in bu eserinin, İslâm düşüncesini inşa etmede başat rol oynayan ilk dönem kelâmcılarının insan ve özellikle tabiat anlayışını ortaya koyma noktasında önemli bir ihtiyaca cevap verdiğini söylemeliyiz.

² Ayrıntılı bilgi için bkz. Saîd Abdüllatif Fûde, *Risâle fi beyâni celîli'l-kelâm ve dakîkih* (Beyrut: Darü'z-Zehâir, 2015).